

ԱՎԱԳ Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Պատմական գիտ. թեկնածու

ԽՈՐՀՐԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՎԱՐՈՆԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ 1920–1930-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ. ՔԱՂԱՔԱԳԻՏԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Սկիզբը՝ թիվ 2.:

ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԲԱՂԱԴՐԻՉՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԵՐԸ

Իրավական տեսանկյունից իշխանությունն ամրապնդում էր այն քաղաքական կամայականությունը, որ իրականացվում էր ՀԱՍԵ-ի նկատմամբ. պետությունից Եկեղեցու անջատումից¹ մինչև այլ կազմակերպությունների համեմատ խտրական դրույթան մեջ դնելով, զրկելով՝ այդ թվում նաև ընկերային-տնտեսական կյանքում ցանկացած իրավական գործունեություն ծավալելու տարրական հնարավորությունից²:

Դարեր շարունակ գործած եկեղեցական կանոնական իրավական սկզբունքները կոմունիստական վարչակարգը վերացրեց: Եկեղեցական իրավունքը՝ թե՛ դարավոր կանոնականը, թե՛ «Պոլոժենիե»-ի վրա հիմնվածը, ի չիք համարելով՝ խորհրդային իշխանությունները, ամենը ոտնահարելով, ցանկանում էին պարտադրել ՀԱՍԵ-ին ու հոգեւորականությունը,

¹ Մանրամասն տե՛ս Ս. В. Гидулянов, Отделение церкви от государства в СССР. Полный сборник декретов, ведомственных распоряжений и определений Верховного суда РСФСР и других Советских Республик. М., 1926. М. М. Персиц, Отделение церкви от государства и школы от церкви. М., 1958:

² Մինչ այժմ ՀՀ-ում հիմնախնդրի իրավական դրվածքի վերլուծություն իրավաբանության տեսանկյունից, ցավոք, չի կատարվել: Որպես եզակի օրինակ՝ տե՛ս Կ. ՕԳԱՆԵՅԱՆ, Свобода совести и религии в Советской Армении, «Արդարադատություն», 2018, №2, էջ 74–80: Մինչդեռ Ռուսաստանի պարագայում առկա են մի շարք ուսումնասիրություններ: Օրինակ՝ տե՛ս И. М. Кислицын, Советское законодательство о свободе совести и религиозных объединениях (1917–1975 гг.), Пермь, 1991. И. А. Шершнева-Цитульская, Правовой статус Русской православной церкви в Советском государстве в 1917–1943 гг., Автореферат диссертации кандидата юридических наук, М., 2006. О. Н. Торофова, Петюкова, Правовые формы отношений советского государства и Русской православной церкви в 1917–1945 годах, Автореферат диссертации доктора юридических наук, М., 2011:

որ ընդունեն եւ գործեն միմիայն նոր՝ աստվածամերժ օրենսդրության շրջանակներում: Խորհրդային օրենսդիր եւ չափորոշիչներ սահմանող արձանագրությունները կարգավորում էին ոչ միայն պետություն—եկեղեցի հարաբերակցության ընդհանուր հարցերը, այլեւ պարտադիր կարգով «ներխուժում» էին ներեկեղեցական-ծիսական եւ կենցաղային ոլորտ, փորձում արմատապես խարխել դարերով կայացած հարաբերությունները, աստիճանակարգը: Եկեղեցական-կրոնական գրեթե բոլոր հարցերում իրավական տեսանկյունից պետությունն էր ձգտում հանդես գալ որպես մենաշնորհային իրավատեր՝ հասարակական եւ միջանձնյա հարաբերություններում լինելով միակ իրավավճռորոշ դատական միավոր: Հոգեւորականները դիտարկվում էին իբրեւ հակահեղափոխական տարրեր եւ ենթակա էին դրանից բղխող իրավական խիստ հետապնդումներին՝ գույքի զրկումից ընդհուպ մինչեւ աքսոր եւ մահապատիժ³:

Առաքելական Եկեղեցուն զրկելով գույքային-հողային սեփականությունից (որպես մասնավոր սեփականատիրոջ), անգամ բարեգործություն կատարելու հնարավորությունից՝ պետությունն էր իրավական գործիքակազմով նախատեսում եւ նախասահմանում ՀԱՍԵ-ի սահմանադրական, քաղաքացիական, քրեական եւ հարկային իրավական կարգավիճակը: Այսինքն՝ ՀԱՍԵ-ն իրավական առումով դիտարկվելով որպես մասնավոր ընկերություն՝ զրկվում էր անգամ իր գործունեության կարգավորմանն ուղղված ցանկացած իրավաստեղծ գործառույթից:

Հակակրոնական քաղաքականությունն ամրագրվեց նաեւ սահմանադրորեն: Այսպես՝ Խորհրդային Հայաստանի առաջին սահմանադրության մեջ մի շարք հոդվածներում այդ ամենը հստակ ամրագրված էր: Կարեւորելով իրավականից զատ, դրանց քաղաքական դերակատարությունը, համապատասխան մեջբերումներ կատարենք. «Հոդված 2. ՀԱՍՀ սահմաններում բոլոր աշխատավորները առանց ազգի եւ դավանանքի խտրության վայելում են հավասար իրավունքներ»: «Հ. 4. Վերացված է հայտարարվում հողի մասնավոր սեփականությունը ՀԱՍՀ սահմաններում, արտագրավում եւ պետական սեփականություն է ճանաչվում ամբողջ հողը բոլոր ջրերով ու անտառներով, այլեւ մասնատիրական ու կրոնական հաստատությունների շարժական ու անշարժ գույքը»:

³ Խորհրդային քարոզչամեքենայի մեղադրական բնույթի քաղաքական գործերից, օրինակ, տես Գ. ՕԲԵԶՅԱՆ, Ուլքեր են թաքնված կրոնի տակ: Հակահեղափոխությունը կրոնի դրոշակի տակ, Մ., 1930:

«Հ. 5Բ. Շահագործող դասակարգերը զրկվում են ընդհանրապես քաղաքական իրավունքներից եւ հատկապես քաղաքական պաշտոնակալության իրավունքից»։ «Հ. 6. Աշխատավորների քաղաքացիական կացության, բարոյական ազատագրության եւ դասակարգային կազմակերպության նպատակով՝ ա. Եկեղեցին անջատվում է պետությունից, վերածվելով հավատացյալների մասնավոր համայնքի, եւ դպրոցը՝ եկեղեցուց։ Բոլոր քաղաքացիներին իրավունք է տրվում ազատորեն վարել կրոնական եւ հակակրոնական պրոպագանդա։ Դպրոցը դառնում է սոցիալական դաստիարակության օրգան՝ կիրառելով արտադրական աշխատանքը որպես կրթության միջոց»։ «Հ. 7Բ. Քաղաքական ու կրոնական հալածանքի ենթակա բոլոր օտարերկրացիներին տրվում է ապահովություն եւ պաշտպանություն»։ «Հ. 71/Դ. Ընտրելու եւ ընտրվելու իրավունքից զուրկ են — կրոնավորներ եւ կրոնական պաշտամունքի հոգեւոր սպասավորները, ա. Վարձու աշխատանք շահագործողները, բ. Անաշխատ եկամուտով ապրողները, գ. Մասնավոր առեւտրականները եւ առեւտրային միջնորդները, ե. Տապալված կառավարությունների անդամներ եւ քաղաքական հետախուզության եւ ոստիկանության պատասխանատու պաշտոնյաներ, խմբապետներ ու մաուզերիստներ, գ. Սահմանված կարգով թուլամիտ եւ խելակորույս ճանաչվածները, է. օրենքով կամ դատավճռով իրավազրկման դատապարտվածներ»⁴։

Փաստորեն՝ ՀԱՍԵ-ն եւ հոգեւորականությունը զրկվում էին կարեւորագույն ու առաջնահերթ քաղաքացիական իրավունքներից՝ ընտրական ու սեփականության։ Դադարում էր իրավաբանական անձ լինելուց (ինչը քաղաքական առումով մեծապես վնասում ու թուլացնում էր ՀԱՍԵ-ի դիրքն ու գործունեության հնարավոր շրջանակները), իրավական առումով՝ հավասարեցվում հակահեղափոխական տարրերին։

1926 թ. փոփոխություններով ՀՍԽՀ սահմանադրությամբ պահպանվեցին 1922 թ. նշյալ հոդվածները, սակայն կատարվեց նոր հավելում. «Հ. 86/գ. Չեն ընտրում եւ չեն կարող ընտրվել — բոլոր դավանությունների եւ աղանդների կուսակրոններն ու կրոնական պաշտամունքների հոգեւոր սպասավորները, որոնց համար այդ զբաղմունքն արհեստ է»⁵։

⁴ Տե՛ս Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության սահմանադրություն (Հիմնական օրենք), Ե., 1922, համապատասխանաբար՝ էջ 1, 2, 3, 14։

⁵ Տե՛ս Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության սահմանադրություն (հիմնական օրենք), Ե., 1926, էջ 44։

1935 թ. նոր սահմանադրության մեջ հիմնականում պահպանվեցին նախկինում կրոնի հանդեպ քաղաքական դիրքորոշումները. «Հոդված 5. Աշխատավորների խղճի ազատությունն իրապես ապահովելու նպատակով՝ եկեղեցին անջատվում է պետությունից, եւ դպրոցը՝ եկեղեցուց, եւ բոլոր քաղաքացիներին վերապահվում է կրոնական համոզմունքների եւ հակակրոնական պրոպագանդայի ազատություն»։ «Հ. 13. Ապաստանի իրավունք հեղափոխական-ազատագրական գործունեության համար օտարահպատակներին [«կրոնական» բառը չկա]»։ «Հ. 14. Քաղաքացիների իրավունքներ հավասար առանց ցեղի եւ ազգության խտրության [«կրոն-դավանանք» բառը հանված է]»։ «Հ. 15. ՀՍՍՀ ղեկավարվելով աշխատավորների շահերով որոշ անհատների եւ որոշ խմբերի գրկում է այն իրավունքներից, որ նրանց վերաբերում են՝ ի վնաս սոցիալիստական հեղափոխության շահերի [կրոնի մասին հատուկ նշում չկա]»։ «Հ. 85/դ. Չեն ընտրում եւ չեն կարող ընտրվել բոլոր դավանանքների ու աղանդների կրոնական պաշտամունքների հոգեւոր սպասավորները, որոնց համար այդ զբաղմունքն արհեստ է եւ կուսակրոնները»⁶։

Առաջ անցնելով՝ հիշատակենք, որ ՀԽՍՀ վերջին՝ 1978 թ. սահմանադրությամբ արդեն միանգամայն այլ իրավական կեցվածք էր դրսեւորվում. «Հոդված 32. ՀՍՍՀ քաղաքացիները օրենքի առաջ հավասար են անկախ ծագումից, սոցիալական եւ գույքային դրությունից, ռասայական եւ ազգային պատկանելիությունից, սեռից, կրթությունից, լեզվից, կրոնի նկատմամբ վերաբերմունքից, զբաղմունքի տեսակից ու բնույթից, բնակության վայրից եւ այլ հանգամանքներից»։ «Հ. 50. ՀՍՍՀ քաղաքացիների համար երաշխավորվում է խղճի ազատություն, այսինքն՝ ցանկացած կրոնը դավանելու կամ ոչ մի կրոն չդավանելու, կրոնական պաշտամունքներ կատարելու կամ աթեիստական պրոպագանդա անելու իրավունք։ Թշնամանքի եւ ատելության հրահրումը կրոնական հավատալիքների առնչությամբ՝ արգելվում է։ ՀՍՍՀ-ում եկեղեցին անջատված է պետությունից, եւ դպրոցը՝ եկեղեցուց»։ «Հ. 86 Դեպուտատների ընտրություններն ընդհանուր են, ՀՍՍՀ 18 տարեկան դարձած բոլոր քաղաքացիներն ունեն ընտրելու եւ ընտրվելու իրավունք,

⁶ Տե՛ս Սահմանադրություն Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության, ե., 1935, համապատասխանաբար՝ էջ 3, 6, 7, 45:

բացառությամբ օրենքով սահմանված կարգով խելագար ճանաչված անձանց»⁷:

1930-ական թվականների կեսին, վերջերին համաշխարհային հեղափոխության թեզից հրաժարումը եւ թշնամական շրջապատում գտնվելու պայմաններում առանձին վերցրած երկրում սոցիալիզմի կառուցման հայեցակետի որդեգրումը կրոնական հարցում որոշակի հանդուրժողականություն հաղորդեցին իշխանություններին, ինչի դրսևորումներից էր 1936 թ. ԽՍՀՄ սահմանադրության (համապատասխանաբար նաեւ ՀԽՍՀ) մեջ հոգեւորականության իրավական կարգավիճակի փոփոխությամբ, ովքեր արդեն ստացել էին ընտրելու իրավունք: Մյուս կողմից՝ կոլտնտեսային շարժման⁸, դասակարգային պայքարի աշխուժացման եւ ԽՍՀՄ-ի դեմ Արեւմուտքի նվաճողական նկրտումների ու միջազգային հարաբերությունների սրացման համապատկերում Եկեղեցին եւ կրոնը դեռեւս ներկայացվում էին որպէս «իմպերիալիստական ուժերի սպասարկող»⁹:

Խորհրդային իշխանության սկզբնական շրջանում հակակրոնական պայքարն իրավական դաշտում դրսևորվում էր որոշումների (դեկրետների) եւ հրամանների տեսքով: Բերենք մի քանի օրինակ: 1920 թ. դեկտեմբերի 17-ին հեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանի «Դեկրետ հոգեւոր հաստատություններին պատկանող կուլտուր-կրթական հիմնարկությունների պետականացման մասին»-ով ՀՍԽՀ բոլոր ազգությունների (հասկանալիորեն միակ ազգությունը հայն էր, եւ հանրապետական դերակատարմամբ հոգեւոր միակ կառույցը՝ ՀԱՍԵ-ն) հոգեւոր հաստատություններին պատկանող կուլտուր-կրթական հիմնարկները (դպրոցներ, հնագիտական եւ ազգագրական թանգարաններ, մատենադարաններ ու տպարաններ) իրենց ամբողջ շարժական եւ անշարժ գույքով համարվեցին պետական սեփականություն եւ փոխանցվեցին Լուսավորության ժողկոմատի տնօրենությանը¹⁰: Ա. Հովհաննիսյանի հրամանով տեղա-

⁷ Տե՛ս Հայաստանի Սոցիալիստական Սովետական Հանրապետության սահմանադրություն, Ե., 1978, համապատասխանաբար՝ էջ 16, 24, 35:

⁸ Օրինակ՝ տե՛ս Ե. ՈՒՆՅՈՒՏՅՈՒՆ, Կոլխոզային շարժումը եւ պայքարը կրոնի դեմ, Ռոստով-Դոն, 1931:

⁹ Օրինակ՝ տե՛ս Ի. ԲՈՒԼԱՏՈՎ, Արշավ տերտերական ֆարաջայով: Իմպերիալիստների «Խաչակրաց արշավանքի» մասին, որ ուղղված է Խորհրդային Միության դեմ, Ե., 1930. Ի. ԲՈՒԼԱՏՈՎ, Իմպերիալիզմը եկեղեցու հետ դաշինք կնքած ԽՍՀՄ դեմ պատերազմ է պատրաստում, Մ., 1931:

¹⁰ Տե՛ս ՀՍԽՀ դեկրետների եւ հրամանների ժողովածու, պր. 1, էջմիածին, 1921, էջ 16: «Կոմունիստ», Ե., 1920 դեկտեմբեր 18:

նացվեց հանրապետության մասշտաբով՝ միայն հետեւյալ դիտողություններով: «Էջմիածնի վանական ճեմարանը, հնագիտության եւ ազգագրության թանգարանները, մատենադարանն ու տպարանը որպես ընդհանուր պետական նշանակություն ունեցող հիմնարկություններ Հայաստանի աշխատավոր ժողովրդի սեփականություն դառնալով ենթարկվում են անմիջապես Լուսժողովոմատին եւ վերակազմվում են վերջինիս կողմից նշանակվելիք կոմիտեի ղեկավարությամբ»¹¹: 1920 թ. դեկտեմբերի 23-ի Ս. Կասյանի որոշումով քաղաքացիական դրության արձանագրությունների գրանցման գործը վերցվեց ՀԱՍԵ-ի իրավասությունից, ու հոգեւոր հաստատություններին պարտավորեցրեցին չափաբերական մատչանները հանձնել հեղկոմներին¹²:

Հակակրոնական պայքարում առանձնակի եռանդով աչքի էր ընկնում հատկապես Գեւորգյան ճեմարանի նախկին դասախոս, լուսավորության ժողկոմ Ա. Հովհաննիսյանը, ինչի վկայությունը նրա բազմաթիվ հրամաններն են: Այսպես՝ 1920 թ. դեկտեմբերի 31-ի հրամաններով նա պետական, հասարակական, ինչպես եւ մասնավոր դպրոցական հաստատություններում արգելեց որեւէ կրոնական առարկայի դասավանդում եւ կրոնական ծեսերի կատարում՝ միաժամանակ արգելելով հոգեւոր դասին պատկանող անձանց դպրոցներում ու այլ կուլտուր-կրթական հաստատություններում ցանկացած պաշտոնի վարում՝ արգելքը խախտողներին սպառնալով հեղափոխական տրիբունալի դատով¹³: 1921 թ. հունվարի 26-ի հրամանով բռնազրավվում էին մասնավոր անձանց մոտ եղած գրադարանները (գրանք գերազանցապես հոգեւորականներն ունեին տվյալ ժամանակ)¹⁴: Այսինքն՝ դարեր շարունակ հայ ժողովրդի կրթական գործառույթը գերազանցապես իրականացրած հոգեւոր դասը վերջնականապես զրկվում էր անգամ դպրոց մուտք գործելու իրավունքից: Հեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանի եւ լուսժողով Ա. Հովհաննիսյանի 1921 թ. փետրվար 5-ի որոշումով պետականացվում էին եւ Լուսժողովոմատի ան-

¹¹ Տե՛ս ՀՍԽՀ դեկրետների եւ հրամանների ժողովածու, պր. 1, էջ 16, «Կոմունիստ», 1920 դեկտեմբեր 19:

¹² Տե՛ս ՀՍԽՀ դեկրետների եւ հրամանների ժողովածու, պր. 1, էջ 24—25, «Կոմունիստ», 1920 դեկտեմբեր 23:

¹³ Տե՛ս ՀՍԽՀ դեկրետների եւ հրամանների ժողովածու, պր. 1, էջ 43—44, «Կոմունիստ», 1921 հունվարի 4, 6:

¹⁴ Տե՛ս ՀՍԽՀ դեկրետների եւ հրամանների ժողովածու, պր. 1, էջ 97, «Կոմունիստ», 1921 հունվարի 30:

միջական իրավասություն տակ գրվում *Ս. Հռիփսիմեի վանքը, Զվարթնոց եկեղեցու ավերակները՝ հարակից շինություններով եւ գույքով, էջմիածնի նոր վեհարանը, վանական հյուրանոցը եւ վանական հանրակացարանը՝ իր կահավորությունը*¹⁵։ Մինչդեռ դրանից առաջ՝ 1921 թ. հունվար 17-ին, ներքին գործերի ժողկոմ Ի. Դովլաթյանի հրամանով արգելվել էր եկեղեցիների բռնագրավումը¹⁶։ Հեղկոմի նախագահ *Ս. Կասյանի* 1921 թ. ապրիլի 6-ի որոշումով եկեղեցապատկան այգիները հանձնվում էին գավկոմների տնօրինությանը¹⁷։

ԺԿԽ նախագահ *Ս. Լուկաշինի* 1923 թ. հունվարի 24-ի որոշումով պետականացվում էր էջմիածնի վանական թանգարանը. «Նկատելով, որ էջմիածնի վանական միաբանության ներքո գտնվող թանգարանը իր հնագիտական, դրամագիտական, ազգագրական եւ գեղարվեստական ժողովածուներով պահվել է ցարդ անխնամ վիճակում եւ չի օգտագործվել գիտական եւ լուսավորական նպատակներով, եւ որ վանական միաբանությունը առաջիկայում եւս ի վիճակի չպիտի լինի կարգավորել ու լրացնել թանգարանային ժողովածուն գիտության պահանջների համաձայն, դարձնել այն՝ գիտական ուսումնասիրությունների նյութ ու ժողովրդական լայն մասսաների լուսավորության միջոց, պետականացնել եւ հանձնել Լուսժողկոմատի վարչությանը»¹⁸։

Որ այս թանգարանի պետականացումը պետության համար քարոզչական ու քաղաքական կարեւոր նշանակություն ուներ, վկայում է իշխանությունների պաշտոնական խոսնակի խմբագրականը. «Հայտնի է, որ Խորհրդային կառավարությունը անցյալ տարի վանական այդ թանգարանը չէր պետականացրել այն հույսով, թե էջմիածնում խմբված մեր պարապ եւ պորտաբույծ վարդապետները կկարողանան հոգալ գեթ այդ հասարակ գործի մասին։ Սակայն, իրականությունը ցույց է տալիս հակառակը։ Տգետ եւ էգոիստ մի քանի վանականների սեփականու-

¹⁵ Տե՛ս ՀՍԽՀ ղեկրեւոների եւ հրամանների ժողովածու, պր. I, էջ 107–108, «Կոմունիստ», 1921 փետրվարի 8։

¹⁶ Տե՛ս ՀՍԽՀ ղեկրեւոների եւ հրամանների ժողովածու, պր. I, էջ 77, «Կոմունիստ», 1921 հունվարի 18։

¹⁷ Տե՛ս ՀՍԽՀ ղեկրեւոների եւ հրամանների ժողովածու, պր. II, էջմիածին, 1921, «Կոմունիստ», 1921, ապրիլի 9։

¹⁸ Տե՛ս Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության ղեկրեւոների եւ որոշումների հավաքածու, 1923, թ. 1, Ե., 1923, էջ 14, «Խորհրդային Հայաստան», 1923, հունվար 26։

թյուն է դառել ժողովրդական այն հարստությունը, որը առաջին հերթին պիտի օգտագործվեր գիտական եւ լուսավորական նպատակների համար: Երեւանում Խորհրդային կառավարությունը մի քանի ամսվա ընթացքում հիմնել է մի ճոխ թանգարան, իսկ էջմիածնի վանական միաբանությունը բավականացել էր միայն նրանով, որ փակել էր թանգարանի դռները եւ բանալիները դրել մի եպիսկոպոսի գրպանում: Պետականացմամբ արդեն նա դառնում է ժողովրդական լայն մասսաների սեփականություն եւ կարեւորագույն նյութ գիտական ուսումնասիրությունների համար: Մենք չենք կասկածում, որ էջմիածնում հավաքված ձրիակեր վանականները փորձեր կանեն վայնասուն բարձրացնել մեր կառավարության այս որոշման առթիվ: Սակայն, մեզ համար ակներեւ է եւ այն, որ հայ բանվորության եւ գյուղացիության համար պարզ է, թե վանական թանգարանի պետականացումը կլինի նոր մի խթան մասսաների լուսավորության համար»¹⁹:

Փաստորեն՝ դարեր անց՝ Խորհրդայնացումից հետո, ՀԱՍԵ-ն իրավական առումով զրկվեց իր արժանի դիրքից, դրանից բխող բոլոր իրավունքներից ու արտոնություններից: Ավելին. դառնալով հետապնդվող ու բազմակողմանի բռնաճնշվող կառույց՝ զուրկ գույքից, վանական կառույցներից, իրավաբանական կարգավիճակից, ՀԱՍԵ-ն կարողացավ շարունակել գործել ձեւավորված անաստվածության պայմաններում:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

1920—1930-ական թվականների բեկումնային շրջանում պետություն—եկեղեցի հարաբերությունների, կոմկուսի կրոնակեղեցական քաղաքականության պատմությունն ապացույցեց եկեղեցու դեմ կիրառված բռնի միջոցառումների սնանկությունը. բռնաճնշումներ, եկեղեցիների ոչնչացում, գույքի բռնագրավում, հոգեւորականների տարաբնույթ ահաբեկում: Բայց անգամ ԽՍՀՄ խիստ միակարծության պայմաններում, ՀԱՍԵ-ն շարունակեց մնալ այն միակ օրինական գործող կառույցը, որի գաղափարախոսությունը լրիվ տարբերվում էր իշխող՝ կոմկուսի պաշտոնական տեսակետներից: Արդեն այս հանգամանքն ինքնին խոսում է եւ հետագա

¹⁹ Տե՛ս էջմիածնի թանգարանի պետականացումը, «Խորհրդային Հայաստան», Ե., 1923, հունվարի 26:

բոլոր տեսակի իշխանություններին լուրջ մտածելու եւ իրապաշտորեն գործելու պատգամ է հաղորդում:

Չնայած տասնամյակների անաստվածության քարոզչությանը եւ իշխանությունների հռչակած՝ «բնակչության համատարած աթերզմի» թեզին, այնուամենայնիվ 1937 թ. մարդահամարը միանգամայն այլ պատկեր ներկայացրեց²⁰: Մարդահամարի համաձայն՝ ԽՍՀՄ-ում 16 եւ բարձր տարիքի բնակիչների շրջանում հավատացյալներն ավելի շատ էին, քան անհավատները. 55,3 մլն/42,2 մլն (56,7%/43,3%), իրականում հավատացյալներն ավելի շատ էին: 16—49 տարեկան կիրթ տղամարդկանց շրջանում հավատացյալ էր 75%-ը, իսկ կանանց՝ 88%-ը: Բերյալ աղյուսակում ներկայացվում է (ամբողջ ԽՍՀ, այլ ոչ թե միայն ՀեՍՀ) հայ գրիգորյանների (1937 թ. պաշտոնական անվանում ՀԱՍԵ-ի հավատացյալների համար) սեռա-կրթա-տարիքային կազմը²¹.

Հայ գրիգորյաններ						
Տարիք	Տղամարդիկ			Կանայք		
	Կիրթ	Անկիրթ	Ընդհանուր	Կիրթ	Անկիրթ	Ընդհանուր
16—19	2,1	0,3	1,2	7,7	0,8	2,7
20—29	13,0	4,7	9,1	28,5	11,2	15,9
30—39	18,9	10,2	14,7	21,5	15,4	17,1
40—49	20,9	15,9	18,5	14,6	17,5	16,7
50—59	19,2	20,7	19,9	12,3	18,9	17,0
60—69	19,2	20,7	19,9	9,8	18,2	15,9
70 եւ բարձր	10,3	4,4	17,0	5,6	18,0	14,7
Անհայտ	0,1	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0
Ընդհանուր	100	100	100	100	100	100

Մարդահամարից ակնհայտ է դառնում, որ գրագիտության տարածումը, որպես կրոնից հրաժարման գրավական, ամենեւին էլ արդյունավետ չի եղել, իսկ անաստվածության քարոզը երիտասարդության շրջանում ցանկալի արդյունքի չի հանգեցրել: Հատկանշական է, որ 1937 թ.

²⁰ Մանրամասն տե՛ս В. Б. Жиромская, И. Н. Киселев, Ю. А. Поляков, Полвека под грифом «секретно»: Всесоюзная перепись населения 1937 года, М., 1996:

²¹ В. Б. Жиромская, И. Н. Киселев, Ю. А. Поляков, նշ. աշխ.:

մարդահամարի տվյալները խորհրդային իշխանություններին ամենեւին ձեռնտու չէին (այդ թվում՝ նաեւ կրոնական ցուցանիշների պատճառով), եւ դրա արդյունքները պարզապէս հռչակվեցին անկատար ու արգելվեցին, մարդահամարի կազմակերպիչներն էլ բռնաճնշվեցին:

Պետություն—եկեղեցի փոխհարաբերությունների քաղաքագիտական վերլուծության արդիականությունը եւ նշանակությունը պայմանավորված է հիմնախնդրի տեսական եւ գործնական մի շարք բաղկացուցիչներով:

Առաջին. ՀԱՍԵ-ն իր կազմակերպչական կառուցով ու գաղափարախոսությամբ խորհրդային բռնաճնշումներից եւ ներկայումս տարատեսակ աղանդավորական ու կրոնական-հարանվանական այլ միավորների ի հայտ գալուց հետո անգամ շարունակում է մնալ հայության եւ Հայաստանի Հանրապետության եկեղեցական-կրոնական հիմնական, գլխավոր կառույցը՝ հասարակության բոլոր խավերի վրա ունեցած հոգեւոր-գաղափարական ու քաղաքական ազդեցությամբ, որից շատ դեպքերում կախված է պետական իշխանության կրոնական քաղաքականությունը:

Երկրորդ. ոչ հեռու անցյալի համապատկերում հիմնահարցի համապարփակ իմացությունը հնարավորություն կտա ըստ կարելիության անաշառ եւ իրատեսորեն պատկերացնելու եւ կառուցելու պետություն—եկեղեցի փոխհարաբերակցությունը:

Երրորդ. նորանկախ պետականության պայմաններում, մանավանդ անցումային-կայացման փուլում, ՀԱՍԵ-ն աշխարհասփյուռ տարատեսակ կառույցների հսկայական ներուժի ու հնարավորությունների կիրառման գործնական անհրաժեշտությամբ, ՀՀ-ում հանրային բազմակողմանի հոգեւոր ներդաշնակության, հասարակական տարաբնույթ հակամարտությունների կարգավորման շուրջ ունենալիք դերակատարմամբ, պետականության հետագա ամրապնդման իրական եւ համակողմանի նպաստման հնարավորություններով:

Չորրորդ. համաշխարհայնացան համընդհանրացնող ազատականության պայմաններում ՀԱՍԵ-ի ունեցած տեղի, դերի ու նշանակության նորովի պատկերացումը, հանրային-կրոնական առկա մարտահրավերներին դիմակայելու կամ հարմարվելու կարողությունը, դարերից եկող կառույցները եւ դավանանքային գաղափարախոսությունը պահպանելուն միտված վտանգներից խուսանալումը:

Հասկանալիորեն՝ անկախ պետականության պայմաններում իշխանության կառավարման մարմիններին ՀԱՍԵ-ն ամբողջությամբ եւ համապարփակ չի փոխարինում, սակայն դրանց ձեւավորման, կայացման, իրականացվող գործառույթների կենսագործման հարցերում հանրային ընկալման կամ գաղափարախոսական ազդեցության տեսանկյունից երբեք բացասական դերակատարություն նույնպես չի ունենում: Նշյալ առումներով պետության եւ եկեղեցու՝ որպես հանրային ինստիտուտների, գործառութային փոխազդեցությունը, իշխանության հակակրոնական քաղաքականության նպատակների քաղաքական նախադրյալները, օրենսդրական, չափորոշիչներ սահմանող արձանագրությունների ազդեցությունն այդ հարաբերությունների վրա կարելուր են:

Այսպիսով՝ 1920–1930-ական թվականներին կոմկուսի եւ խորհրդային իշխանության հակակրոնական քաղաքականությունը միանշանակ նպատակաուղղված էր ՀԱՍԵ-ի՝ որպես հանրային-հոգեւոր ինստիտուտի քայքայմանը-ոչնչացմանը՝ հոգեւորականների քրեական հետապնդմամբ, քաղաքացիական ու քաղաքական իրավունքներից (օրինակ՝ ընտրական) զրկմամբ, գույքի բռնագրավումներով ու պետականացմամբ, ներեկեղեցական պառակտմամբ, եկեղեցիների եւ վանքերի ավերմամբ ու փակմամբ, դավանանքային ծեսերի կատարման համատարած արգելքներով:

Փոխհարաբերությունների կարգավորման փորձերը, չնայած ՀԱՍԵ-ի դեկավարության կողմից մի շարք առաջարկ-նախաձեռնություններին, այդպես էլ իրականություն չէին դառնում, որովհետեւ հարցի վերջնական միակ որոշողը պետական իշխանությունն էր: Պետությունը, որպես կանոն, թերագնահատում կամ անտեսում էր ներքաղաքական ու ընկերային-տնտեսական ոլորտներում, հասարակական կյանքի ներդաշնակության գործում եկեղեցական գործոնի դերակատարությունը (ինչը տարբեր դրսեւորումներով պահպանվելով հետագայում՝ շարունակվում է նաեւ ցայսօր): Պետական-ազգային անվտանգության հայեցակարգում, գաղափարախոսության մեջ բուն հոգեւոր անվտանգության հիմնադրույթին առանցքային նշանակություն չտրվեց:

Անգամ տասնամյակներ անց, նախկին՝ կոմունիստական գաղափարական կաղապարներից զերծ պայմաններում, եկեղեցական-կրոնական մի շարք խնդիրների չլուծված լինելը, հոգեւոր ոլորտի նկատմամբ պե-

տուության կառավարման համակարգային հնարավորությունների ու կարողությունների ինչ-որ առումով թուլացումը հանգեցնում են հանրային կյանքի ապակայունացնող գործընթացների: Մինչդեռ ընկերային-տնտեսական ու ներքաղաքական ճգնաժամային իրավիճակներում հոգեւորի անտեսումն ու արհամարհումը կարող է հանգեցնել արդեն հասարակական-քաղաքական համակարգային կործանարար հետեւանքների:

Հստ այդ՝ պետություն—եկեղեցի փոխհարաբերությունները պետական քաղաքականության մեջ երբեք չպետք է որպես երկրորդական-տասներորդական նշանակության գործոն դիտարկել սոսկ այն պատճառով, որ դրանք պետության եւ հասարակության առջեւ կանգնած առաջնահերթ կարեւորություն ու նշանակություն ունեն: Սակայն պետություն—եկեղեցի փոխհարաբերությունները կարող են համախմբիչ գործոն լինել միայն այն դեպքում, երբ դա հնարավորինս ամբողջությամբ կարտացոլի հանրային, քաղաքացիական, քաղաքական ու հոգեւոր փոխհամաձայնեցված շահերը, երբ պետական իշխանության մարմինները, ՀԱՍԵ-ի ղեկավարությունը, հասարակական-քաղաքական կառույցների առաջնորդները դիրքորոշման ընդհանրություն կցուցաբերեն էական նշանակության հարցերում:

Այժմ, նորանկախ հանրապետության պայմաններում, պետություն—եկեղեցի փոխհարաբերակցության հիմնախնդիրն արդիական է, բավականին կենսական եւ ինչ-որ առումներով վտանգահարույց: Այդ իսկ պատճառով 1920—1930-ական թվականներին ՀԱՍԵ-ի նկատմամբ պետության, իշխանական տարբեր կառույցների վերաբերմունքի քաղաքագիտական վերլուծությունն ու վերհանումը արդիական ու գործնական նշանակություն ունեն: Ոչ հեռու անցյալի դասերի ընկալումը, սերտումը ու անհրաժեշտ հետեւությունների կատարումը խիստ հրատապ են եւ ուսուցողական՝ հետագա կորստաբեր սխալներից խուսափելու եւ զերծ մնալու համար:

Պատմական հիշողության պահպանմամբ ու հոգեւոր զարթոնքի վերարժեւորմամբ՝ գաղափարաքաղաքական ու հասարակական պահանջարկ է անցյալի ողբերգական ու կործանարար դասերի կրկնման հնարավորինս իսպառ բացառելը՝ պետություն—եկեղեցի փոխհարաբերությունները ներդաշնակելու հրամայականով:

РЕЗЮМЕ

Армянская Апостольская Церковь не вступала в явный конфликт с советской властью, что позволило сохранить ААЦ в качестве организации. Важнейшей задачей было физическое и организационное сохранение 1700-летней ведущей национальной структуры армян для будущего. ААЦ критически оценил важные события, происходящие в Армянской ССР, и политику советских властей. С первых дней советизации руководство ААЦ находилось в постоянном контакте с новой властью. В статье представлены теоретические работы представителей Армянской Церкви по религиозно-политологическому анализу церковно-государственных отношений, проанализированы программы и проекты реформирования ААЦ. Внутриполитическое спокойствие в отношениях общества и государства также в значительной степени зависит от состояния сотрудничества между Церковью и государством. Только у ААЦ есть огромный многовековой опыт работы в переходные кризисные периоды и противодействия всему этому. Опыт 1920—1930-х годов доказывает, что конструктивно-компромиссный диалог в церковно-государственных отношениях имеет однозначно положительное значение, прежде всего, с точки зрения легитимности государственной власти в общественном сознании и духовно-нравственной гармонии общества.

SUMMARY

The Armenian Apostolic Church (AAC) did not enter into a clear conflict with the Soviet authorities, which made it possible to keep the AAC as an organization. The most important task was the physical and organizational preservation of the 1700-year-old leading national structure of the Armenians for the future. The AAC was critical in assessing the important events taking place in the Armenian SSR and the policy of the Soviet authorities. From the first days of Sovietization, the leadership of the AAC was in constant contact with the new government. The article presents the theoretical works of AAC representatives on the religious and political analysis of church-state relations, as well as analyzes the AAC reform programs and projects. Domestic political tranquility in relations between the society and the state also largely depends on the state of cooperation between the church and state.

Only the AAC has a huge centuries-old experience of working in transitional and crisis periods and resisting all this. The experience of the 1920s-1930s proves that a constructive-compromising dialogue in church-state relations has an unambiguously positive significance, first of all, in terms of the legitimacy of the state power in the public consciousness and the spiritual and moral harmony of the society.

